

Руслан Пиріг (м. Київ)

Україна і Центральні держави: прелюдія окупації 1918 року

У статті досліджується складний процес державного самовизначення УНР, набуття статусу суб'єкта міжнародного права, становлення взаємин з Німеччиною і Австро-Угорщиною. Висвітлено формування договірних засад економічного і військового співробітництва з Центральними державами, які згодом трансформувалися в економічну експлуатацію окупаційного типу.

Ключові слова: Україна, Німеччина, Австро-Угорщина, Брестський мирний договір, військова допомога, окупація.

Ruslan Pyrih

Ukraine and Central States: Prelude to the Invasion of 1918

The article examines the complicated process of state self-determination of Ukraine, overcoming of federalist beliefs by the political leadership of the Central Rada, the impact of Russian Bolshevik expansion on the process of becoming Ukrainian People's Republic independent, the struggle for gaining the status of a subject of international law, the inclusion in the Brest negotiation process. The article represents the establishment of relations with the Central States, the domination of pragmatic interests in their plans of obtaining food and raw materials from Ukraine as a condition for the provision of military assistance, encouraging the mutual impacts of the Brest Peace Treaty and the proclamation of State Independence of Ukraine by the Fourth Universal. There is highlighted the formation of the contracts for economic and military cooperation with Germany and Austria-Hungary, which subsequently transformed into economic exploitation of the invasion type.

Key words: Ukrainian Central Rada, Germany, Austro-Hungary, diplomatic mission of the Ukrainian People's Republic, Brest Peace of 1918.

Руслан Пирог

Украина и Центральные державы: прелюдия оккупации 1918 года

В статье исследуется сложный процесс государственного самоопределения УНР, приобретение статуса субъекта международного права, становления взаимоотношений с Германией и Австро-Венгрией. Освещены формирования договорных основ экономического и военного сотрудничества с Центральными державами, которые впоследствии трансформировались в экономическую эксплуатацию оккупационного типа.

Ключевые слова: Украина, Германия, Австро-Венгрия, Брестский мирный договор, военная помощь, оккупация.

Передумови німецько-австрійської окупації України 1918 р. формувалися у час важкого воєнного протистояння Антанти і Четверного союзу. Йшов четвертий рік Світової війни. Навіть приєднання до неї США на боці держав Згоди навесні 1917 р. не дало військової переваги жодній із сторін. Українці брали участь у цьому глобальному збройному конфлікті від 3,5 до 4,5 млн. у військах Росії і від 250 до 300 тис. на боці Австро-Угорщини¹.

Тривале ведення війни, значні матеріальні і людські втрати, невизначеність «переможного кінця» робили її продовження все більш непопулярним у суспільних настроях населення провідних воюю-

чих держав. Падіння царизму породило у правлячих колах Німеччини сподівання на ослаблення спротиву російської армії і появу можливості передислокації військ із Східного фронту на Західний.

Жовтневий більшовицький переворот в Петрограді посилив надії на вихід з війни одного зі «стовпів» Антанти – Росії. Другий Всеросійський з'їзд рад ухвалив декрет про мир і звернувся до всіх воюючих народів і їх урядів з пропозицією про укладення спочатку перемир'я, а потім вироблення умов миру без анексій і контрибуцій. Країни Антанти відкинули цей заклик, а Четверний союз якийсь час вичікував, сподіваючись на швидке падіння більшовицького уряду.

¹ Ресент О. Передмова. В кн.: Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – К., 2013. – С. 11.

8 листопада 1917 р. Українська Центральна Рада ухвалила резолюцію, у якій засудила повстання у Петрограді і заявила про намір «завзято боротися зі всякими спробами піддержки цього повстання на Україні»². У відповідь на появу у суспільстві самостійницьких устремлінь Генеральний секретаріат 16 листопада видав спеціальну відозву до населення: «Всякі чутки і поголоски про сепаратизм, про відділення України від Росії – або контрреволюційна провокація, або обивательська неосвідомленість. Центральна Рада і Генеральний секретаріат твердо і виразно заявили, що Україна має бути в складі Федеративної Республіки Російської як рівноправне державне тіло. Сучасне політичне становище сеї постанови ні трішки не міняє»³.

20 листопада Мала рада ухвалила важливий державно-правовий акт – III Універсал, за яким Україна ставала Народною Республікою, у складі демократичної республіки Російської. З огляду на непопулярність продовження війни до Універсалу включили положення про необхідність якнайшвидшого встановлення миру. Водночас громадяни Республіки Україна закликалися разом з усіма народами Росії «стояти твердо на своїх позиціях як на фронті, так й у тилу»⁴. 22 листопада Генеральний секретаріат застерігав від дезорганізації фронту, яка відкріє «широкий доступ ворогові в Росію». Як бачимо, Центральні держави розцінюють як вороги Росії, а відтак й України.

Така «оборончеська» позиція обумовлювалася тісними контактами урядовців УНР з представниками держав Антанти у Києві: Франції – генералом Жоржем Табуї та Британії – полковником Петером Багге, які обіцяли визнання УНР і великі кредити в обмін на утримання антинімецького фронту. Після зміщення більшовиками генерала Миколи Духоніна з посади Верховного головнокомандувача Генеральний секретаріат погодився на переїзд його штабу до України з дислокацією у Чернігові або Ніжині. Розтерзаний «революційними» солдатами генерал у грудні 1917 р. був похований на Лук'янівському кладовищі Києва.

Виходячи з статусу УНР як частини демократичної Росії, лідери Центральної Ради вважали, що ведення мирних переговорів є абсолютною прерогативою загальноросійського

«центрального правительства», на той час неіснуючого. Не визнаючи ленінський Раднарком, Генеральний секретаріат намагався взяти у свої руки ініціативу створення однорідного соціалістичного уряду, який би репрезентував інтереси усіх народів Росії на мирній конференції. При цьому не виключалося й входження до нього представників більшовицької партії. Перебуваючи у полоні соціалістичних і федералістських уявлень про майбутнє України, її керівництво ще не допускало думки про сепаратну участь УНР у переговорному процесі.

У кінці листопада 1917 р. Німеччина від імені Четверного союзу дала згоду на мирні переговори з делегацією РФСРР, які розпочалися 3 грудня у Бресті-Литовському. Не дивлячись на оголошення Раднаркомом війни УНР, Генеральний секретаріат продовжував наполягати на загальноросійському представництві за столом переговорів⁵.

Однак повний провал української ініціативи з утворення об'єданого російського уряду, посилення більшовицької агресії проти УНР і повідомлення про успішне просування переговорів у Бресті змусили Генеральний секретаріат 11 грудня відрядити туди спостережну місію у складі членів Центральної Ради Миколи Любинського, Миколи Левитського і капітана Юрія Гасенка – ад'ютанта С. Петлюри.

По дорозі українські делегати дізналися про укладення 15 грудня 1917 р. перемир'я між державами Четверного союзу і Раднаркомом на місяць з можливою пролонгацією. Вони прибули до Бреста, де провели низку неофіційних зустрічей, зокрема із заступником голови німецької делегації генералом Максиміліаном Гофманом – начальником штабу Східного фронту.

М. Гофман – визначний німецький воєначальник, який в історію Першої світової війни увійшов не тільки як розробник планів успішних військових операцій, але й провідний дипломат на мирних переговорах у Бресті-Литовському. Генерал виступив одним з головних лобістів укладання сепаратного миру держав Четверного союзу з УНР і надання їй військової допомоги у ліквідації більшовицької експансії. Безперечно, при цьому він керувався прагматичними інтересами Центральних держав в отриманні

² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у 2 т. – К., 1996. – Т. 1. – С. 363.

³ Там само. – С. 391.

⁴ Там само. – С. 400.

⁵ Там само. – Т. 2. – С. 18.

українського хліба і сировини, вкрай необхідних для продовження війни проти країн Антанти. Пізніше М.Гофман говорив про це з відвертістю, близькою до цинізму: «Вся Україна цікавить мене тільки до наступного врожаю. А там нехай з нею буде, що завгодно»⁶.

Генерал у спогадах так описує ці події: «У Брест-Литовську з'явилася нова група учасників, а саме представники української народної республіки. Вони були послані Радою з тим, щоб, ґрунтуючись на декларації петербурзького радянського уряду про право народів на самовизначення, укласти сепаратний мир для України»⁷. Насправді, перша делегація УНР таких повноважень не мала, а була послана лише «для інформації і контролю, аби замирення було переведено згідно з нашою платформою і не на шкоду Українській Народній Республіці»⁸.

У приватних розмовах М. Гофман жваво цікавився станом українського війська, його дисципліною та боєздатністю. Очевидно, генерал намагався отримати інформацію про щойно утворений на базі Південно-Західного і Румунського фронтів – Український фронт, який підпорядковувався Генеральному секретаріату військових справ. Коли українські делегати заявили, що УНР не вважає Раднарком правомочним укладати мирний договір від імені всієї Росії, М. Гофман звернув увагу на невизначеність державно-правового стану УНР, яка фактично залишалася частиною Росії. Він заявив про бажаність офіційної заяви УНР про невизнання Раднаркомом урядом всієї Росії, що дасть можливість залучити українців до переговорів⁹.

У зв'язку з оголошеною перервою у Брестських переговорах М. Левитський і Ю. Гасенко повернулися до Києва і на засіданнях Малої ради та Генерального секретаріату 20–21 грудня детально доповіли про результати поїздки. Особливий акцент був зроблений на викладі розмов з М. Гофманом, зокрема його зацікавленість правовим статусом УНР.

Генеральний секретаріат 24 грудня направив ноту усім воюючим і нейтральним державам, якою задекларував незалежність УНР від російського більшовицького уряду, а відтак й свої претензії на визнання УНР суб'єктом міжнародного права. Містилося також звернення до воюючих держав негайно приступити до мирних переговорів. Далі йшов виклад умов майбутньої загальної мирної угоди: забезпечення права народів на самовизначення, виключення анексії і примусового приєднання чи виокремлення земель без плебісциту, рівноправність всіх учасників переговорів¹⁰.

На ноту Генерального секретаріату оперативно відгукнулися делегати держав Четверного союзу на мирних переговорах, які під тиском М. Гофмана направили голові уряду УНР В. Винниченку телеграму: «Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина вважають необхідним відзначити, що вони готові привітати участь представників УНР в мирних переговорах у Брестю-Литовському»¹¹.

Генеральний секретаріат змінив склад дипломатичної місії УНР. Крім попередньої трійки, до неї ввійшли активісти партії українських есерів Михайло Полоз та Олександр Севрюк. Очолив делегацію генеральний секретар промисловості і торгівлі Всеволод Голубович¹². Перед від'їздом з делегатами мав тривалу розмову М. Грушевський. Він поставив завдання вимагати на переговорах включення до складу УНР Галичини, Буковини, Закарпаття, Холмщини та Підляшшя, а у разі відмови Австро-Угорщини, домагатися утворення на українських землях Дунайської монархії окремого коронного краю з широкою автономією¹³.

На початку січня 1918 р. члени української місії, за винятком її глави В. Голубовича, прибули до Бреста і розпочали неофіційні, зондувальні зустрічі з учасниками переговорів. М. Гофман у мемуарах відверто писав про мотиви прихильності німців до українських дипломатів:

⁶ Архив русской революции. – Т. 1. – Берлин, 1922. – С. 288.

⁷ Гофман М. Война упущенных возможностей. – М., 2016. – С. 177.

⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у 2 т. – К., 1996. – Т. 1. – С. 482.

⁹ Там само. – С. 522–523.

¹⁰ Дацків І. Брест 1918: європейський прорив України. – Тернопіль, 2008. – С. 91–92.

¹¹ Гофман М. Записки и дневники. 1914–1918. – Ленинград, 1930. – С. 137.

¹² Нариси історії Української революції 1917–1921 років. Книга I. – К., 2011. – С. 238.

¹³ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Т. I. – К., 2002. – С. 216.

«Державний секретар (Р. Кюльман – Р.П.) і я радісно прийняли українців, бо їх виступ давав нам можливість використати цю нову делегацію проти делегації петербурзької»¹⁴.

Але був ще один потужний спонукальний мотив керівництва Центральних держав до укладення сепаратного миру з УНР. Це реальна загроза продовольчої кризи в обох імперіях і пошук доступу до хлібних ресурсів. Особливо у скрутному становищі була Австро-Угорщина, де вже виникли голодні бунти населення. Німеччина також була близькою до вичерпання харчових запасів.

Ще до початку загальних переговорів у Бресті українська делегація поставила умовою підписання договору приєднання до УНР Холмщини і Підляшшя, а також проведення плебісциту в Східній Галичині, Буковині й Закарпатті щодо статусу цих територій. Як і слід було очікувати, граф Оттакар Чернін висловив обурення з приводу цих вимог і заявив, що Австро-Угорщина погодиться на самостійність УНР лише при збереженні старих кордонів, як було за Росії. Досвідчений дипломат розумів всю небезпеку постановки питання про особливий статус західноукраїнських земель як прецеденту для автономістських домагань інших слов'янських народів імперії Габсбургів.

Саме примара голоду, що тяжіла над Австро-Угорщиною, примусила графа О. Черніна на пленарному засіданні мирної конференції заявити від імені Четвертого союзу: «Ми признаємо українську делегацію самостійною делегацією і правомочним представництвом самостійної Української Народної Республіки. Формальне визнання чотирма союзними державами УНР самостійною державою буде висловлено в мирному договорі»¹⁵. Останнє застереження не було випадковим. Усі посилення Генерального секретаріату на положення Третього Універсалу про проголошення УНР, фактично нівелювалися тезою «не відділяючись від Республіки Російської і зберігаючи єдність її»¹⁶. Така двозначна ситуація розглядалася педантичними німецькими та австрійськими дипломатами як істотна правова перепона при підписанні договорів з УНР.

Діставши повну легітимацію офіційного учасника переговорного процесу, українська делегація продовжувала настійно домагатися прийняття своїх вимог щодо передачі Холмщини і Східної Галичини. Не дивлячись на відсутність дипломатичного досвіду, їм вдалося використати кризову продовольчу ситуацію в Австро-Угорщині і деякі німецько-австрійські протиріччя, зокрема щодо долі Холмщини, для відстоювання своїх вимог. Станом на 18 січня були досягнуті попередні домовленості про передачу УНР Холмщини, а також створення на західноукраїнських землях окремої імперської області під скіпетром Габсбургів. Остання угода мала бути оформлена двостороннім таємним протоколом.

Очолювана Левом Троцьким російська делегація продовжувала займати непоступливу позицію і М. Гофман схилився до підписання сепаратного мирного договору з УНР. Він відкрито заявив українським делегатам, що мир може бути укладений лише за умови визначення УНР як самостійної держави¹⁷. Очевидно, генерал хотів убезпечити майбутні угоди з УНР від претензій щодо їх легітимності з боку як Росії, так й Антанти. Цього разу вимоги М. Гофмана були сприйняті як імперативні. У ході Брестських переговорів була оголошена перерва. 20 січня В. Голубович повернувся до Києва і проінформував керівництво республіки про стан перемовин і умови їх завершення. Розпочалася активна підготовка Четвертого Універсалу Центральної Ради – правого акта, який би задекларував повну державну незалежність УНР і зняв будь-які сумніви щодо її міжнародної правосуб'єктності.

22–24 січня 1918 р. у фракціях Малої ради йшли тривалі обговорення положень проекту Універсалу. Спішити з його прийняттям спонукали не тільки вимоги генерала М. Гофмана, а й відсутність боєздатних військ для спротиву більшовицькій експансії. У ніч на 25 січня Мала рада переважною більшістю проголосила УНР самостійною, вільною, ні від кого незалежною державою українського народу¹⁸. Відбулася

¹⁴ Гофман М. Записки и дневники. 1914–1918. – С. 137.

¹⁵ Чернін О. В дни мировой войны. Воспоминания бывшего австрийского министра иностранных дел. Пер. с нем. – Москва-Петроград, 1923. – С. 192.

¹⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали.: у 2 т. – К., 1996. – Т. 1 – С. 398.

¹⁷ Кураєв О. Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світовій війні: український напрямок. – К., 2009. – С. 235.

¹⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у 2 т. – К., 1997. – Т. 2. – С. 103.

реорганізація уряду, який очолив В. Голубович, а головою делегації УНР на переговорах у Бресті був призначений О. Севрюк.

Пленарні засідання мирної конференції відновилися 30 січня. Українська делегація опинилася в складному становищі. Червоні війська вели наступ на Київ. Регулярного зв'язку з урядом не було. У Бресті з'явилася посланці харківського ЦВК, яких Лев Троцький намагався протиставити делегації УНР. О. Севрюк згадував: «Жодної наради з урядом не можна було добитися, жодної інструкції. Заклучайте якнайшвидше мир – був єдиний наказ»¹⁹. Становище Центральної Ради було настільки хитким, що українські делегати отримали право ратифікувати майбутній договір, якщо Рада не зможе це зробити.

М. Гофман і О. Чернін вирішили скористатися важким становищем української делегації і запропонували невідкладно підписати договір з Німеччиною і Австро-Угорщиною, який би констатував: 1. Припинення стану війни; 2. Встановлення двосторонніх дипломатичних та консульських відносин; 3. Зобов'язання УНР поставити Центральним державам один мільйон тонн збіжжя та інших продовольчих товарів. Поза сумнівом, для німців і австрійців останній пункт був принципово важливим і життєво необхідним. Як бачимо, ще до офіційного підписання мирного договору в кулуарах переговорів фігурувала конкретна цифра продовольчих поставок – 1 млн тонн.

Дипломати УНР не сприйняли спрощений проект договору, який накладав зобов'язання лише на українську сторону. Вони підготували свій варіант, який з певними корективами був підписаний 9 лютого 1918 р. делегаціями УНР, Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарського царства і Османської імперії. Слід відзначити, що у статті VII договору про економічні відносини та товарообмінні операції ніякі конкретні цифри поставок продовольства та сировини до Центральних держав, як і їхніх товарів до УНР, не зафіксовані. Кількість, види, ціни повинні були встановити повноважні комісії держав-підписантів і закріпити відповідними тристоронніми економічними і валютними угодами²⁰. Однак цифра один мільйон

тонн міцно закарбувалася у прагматичні пам'яті нових союзників і за їх вимогою, трансформована у еквівалент 60 млн пудів, увійшла до тристоронньої українсько-німецько-австрійської торговельно-економічної угоди 23 квітня 1918 р.

Невдовзі після підписання мирного договору з УНР на державній нараді за участю імператора Вільгельма II було ухвалено рішення про початок «східної» військової кампанії, складовою частиною якої було просування німецьких військ на територію України з метою звільнення від більшовиків²¹. Саме генерал М. Гофман у зв'язку з планованим початком наступу німецьких військ порадив українській делегації звернутися до німецького народу з проханням про надання УНР військової допомоги. У мемуарній літературі містяться твердження, що підготовлений М. Гофманом текст звернення того ж дня підписав М. Любинський. У ньому наголошувалося, що більшовики розпочали варварську агресію проти УНР, молода українська революція опинилася в небезпеці, а Центральна Рада збирає сили для відсічі. Висловлювалася впевненість, що миролюбний і організований німецький народ не залишиться байдужим до страждань українців і прийде на допомогу. Аналогічне звернення було складене й до народів Австро-Угорщини²².

Формально виглядало так, що у відповідь на офіційне прохання представників УНР німецький імператор Вільгельм II дав згоду на проведення обмежених операцій на Східному фронті, плануючи початок наступу на 18 лютого. Австрійський цісар Карл певний час вагався, але розпочатий похід німецьких військ і критичне продовольче становище Дунайської імперії змусили його долучитися до наступальної акції на теренах України. У кінці лютого 1918 р. вже вели наступ у східному напрямку армійська група генерала Александера Лінзінгена у складі 23 німецьких дивізій, а в південно-східному – 10 австро-угорських дивізій під командуванням фельдмаршала Едуарда Бем-Ермолі. Генерал М. Гофман у щоденнику відверто писав про справжні цілі військової допомоги у звільненні України від більшовиків: «Коли

¹⁹ *Притуляк П.* Україна і Брестський мир: від підписання до виконання (1917–1918 рр.). – К., 2004. – С. 66.

²⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у 2 т. – К., 1997. – Т. 2. – С. 138, 139.

²¹ *Федюшин О.* Украинская революция 1917–1918. – М., 2007. – С. 106.

²² *Кураев О.* Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світовій війні: український напрямок. С. 268; *Несук М.* Драма вибору. Відносини України з Центральними державами у 1917–1918 рр. – К., 1999. – С. 131.

центральні держави хочуть мати хліб з Хлібного миру, то мусять самі його взяти. Ми сказали «а» і мусимо сказати «б»²³.

Тільки наприкінці першого місяця проведення «східної» кампанії, коли німецькі і австро-угорські війська вже зайняли майже половину території України, представники обох верховних командувачів 25 березня 1918 р. у Бадені підписали військову угоду про розділ сфер впливу в Україні, уникаючи подразливого терміну «зони окупації». Певне зволікання з прийняттям цієї принципово важливої конвенції пояснюється намаганнями Німеччини домогтися від австро-угорського керівництва згоди на створення об'єднаного командування, зрозуміло з німецьким воєначальником на чолі. Цісар Карл на це не погодився, і кожна з сторін мала в Україні окремі штаби, німецький – у Києві, австро-угорський – в Одесі.

При територіальному розмежуванні до зони австро-угорських військ відійшли південно-західна частина Волині, Подільська, Херсонська і Катеринославська губернії. До німецьких – Київська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Таврійська губернії і Крим. Двоїста імперія пізніше долучилася до надання військової допомоги УНР і, не маючи такої мілітарної потуги, як Німеччина, опинилася у ролі молодшого партнера. За березневою угодою про розподіл сфер впливу в Україні до австро-угорської окупаційної зони відійшли південні регіони з розвиненим зерновиробництвом. Однак німці залишали за собою важливі транспортні комунікації і порти або ж обумовили перебування там змішаних військових частин.

Промислові райони Донбасу за розподілом формально також відходили до австро-угорців.

Все ж німецька сторона наполягла на спільному управлінні і використанні вугільних і гірничорудних районів у співвідношенні 1:1. Визволений німецькими військами від більшовиків привабливий Крим Берлін залишив за собою як стратегічний плацдарм подальшого просування на Схід²⁴. На початку травня 1918 р. після оволодіння Кримом військами генерала Роберта Коша і зайняття корпусом генерала Карла Кнерцера Ростова визначився територіальний ареал дислокації німецьких і австрійських військ, командування яких сформували свої окупаційні зони.

Вийшовши із загальноросійського «дому», УНР дістала статус незалежної держави, здійснила прорив на міжнародну арену, уклала перший у Великій війні багатосторонній договір, отримала допомогу у звільненні від більшовицького нашествия. Однак втручання вищого німецького і австрійського командування, військових адміністрацій на місцях у внутрішні справи країни перебування, введення військово-польових судів, страти, екзекуції, арешти та вислання українських громадян, широкі реквізиції продовольства та промислової сировини, захоплення державного майна і матеріалів трансформувалися в економічну експлуатацію окупаційного типу.

Укладення УНР сепаратного Брестського мирного договору з державами Четверного союзу, фактичне перебування у їх таборі на завершальному етапі Світової війни драматично відобразилася на подальшій долі українців. Переможниця Антанта розглядала Україну як сателіта Німеччини і відмовила їй у національно-державному визначенні, віддавши українські землі до складу інших країн.

References

- Arkhyv russskoi revoliutsyy. – T. 1. – Berlyn, 1922. – S. 288.
- Chernyn O. V dny myrovoi voyny. Vospomynania byvsheho avstryiskoho mynustra ynostrannykh del. Per. s nem. – Moskva-Petrohrad, 1923. – S. 192.
- Datskiv I. Brest 1918: yevropeiskiy proryv Ukrainy. Ternopil, 2008. – S.91–92.
- Doroshenko D. Istoriiia Ukrainy 1917–1923 rr. T. I. – K., 2002. – S. 216.
- Hofman M. Voina upushchennykh vozmozhnos-tei. – M., 2016. – S. 177.
- Fediushyn O. Ukraynskaia revoliutsyia 1917–1918. – M., 2007. – S. 106.
- Krakh hermanskoi okkupatsyib na Ukrayne. – Moskva, 1936. – S. 31–33.
- Kuraiev O. Polityka Nimechchyny y Avstro-Uhorshchyny v Pershii svitovii viini: ukrainskyi napriamok. – K., 2009. – S. 235.
- Narysy istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv. Knyha I. – K., 2011. – S. 238.
- Prytuliak P. Ukraina i Brestskiy myr: vid pidpysan-nia do vykonannia (1917–1918 rr.). – K., 2004. – S. 66.
- Reient O. Peredmova. V kn.: Velyka viina 1914–1918 rr. i Ukraina. – K., 2013. – S.11.
- Ukrainska Tsentralna Rada. Dokumenty i materi-aly: u 2 t. – K., 1996–1997.

²³ Гофман М. Записки и дневники. 1914–1918... – С. 137.

²⁴ Крах германской оккупации на Украине. – Москва, 1936. – С. 31–33.